ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

HERMANN VÁMBÉRYNING SAYOHATNOMALARIDA NARRATIV STRATEGIYALARNING BADIIY XUSUSIYATLARI

Oybek Arabov
O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti
Roman -german fakulteti
Nemis tili amaliy fanlar o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21784250

Annotasiya :
Mazkur maqolada Hermann Vámbéryning sayohatnomalarida qo‘llanilgan narrativ strategiyalar, ularning badiiy-estetik funksiyasi hamda o‘quvchiga ta'sir etish mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida muallifning hikoya qilish usullari, rivoyatchi pozitsiyasi, tasvir vositalari va kompozitsion yechimlari zamonaviy narratologiya nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Shuningdek, sayohatnomalarda tarixiy voqelik va badiiy talqinning o‘zaro munosabati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari nemis sayohat adabiyoti va narratologiya yo‘nalishidagi ilmiy izlanishlarda foydalanish imkoniyatiga ega.
Kalit so`zlar
Hermann Vámbéry, narrativ strategiya, narratologiya, sayohatnoma, rivoyatchi, badiiy matn, kompozitsiya, tasvir vositalari, nemis adabiyoti, Markaziy Osiyo.

Аннотация:
В статье анализируются нарративные стратегии, использованные в путевых записках Германа Вамбери, их художественно-эстетическая функция и способы воздействия на читателя. Исследуются особенности повествования, позиция рассказчика, художественные средства и композиция произведений с точки зрения современной нарратологии. Также рассматривается соотношение исторической достоверности и художественной интерпретации в путевых записках. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях по немецкой литературе и нарратологии.
Ключевые слова:
Герман Вамбери, нарративная стратегия, нарратология, путевые записки, рассказчик, художественный текст, композиция, немецкая литература, Центральная Азия.

Annotation:
This article examines the narrative strategies employed in Hermann Vámbéry's travel writings, their artistic and aesthetic functions, and their influence on readers. The study analyzes narrative techniques, the narrator's perspective, descriptive devices, and compositional structure from the standpoint of modern narratology. It also explores the relationship between historical reality and literary interpretation in the travel accounts. The findings may contribute to further research in German travel literature and narratology.
Key words:
Hermann Vámbéry, narrative strategy, narratology, travel writing, narrator, literary text, composition, German literature, Central Asia.

Kirish

Sayohat adabiyoti Yevropa adabiyotining eng serqirra janrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, XIX asrda ilmiy ekspeditsiyalarning kengayishi, mustamlakachilik siyosatining kuchayishi hamda Yevropada Sharq mamlakatlariga bo'lgan qiziqishning ortishi natijasida ushbu janr jadal rivojlandi. Sayohatnomalar nafaqat hujjatli manba sifatida xizmat qildi, balki Yevropa jamiyatining boshqa xalqlar va madaniyatlar haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynadi. Ular geografik, etnografik va tarixiy ma'lumotlarni yetkazish bilan birga, muallifning shaxsiy taassurotlari va badiiy hikoyalash usullarini ham o'zida mujassamlashtirgan.

Mazkur jarayonda Hermann Vamberi (1832–1913) alohida o'rin tutadi. Sharqshunos olim, tilshunos va tadqiqotchi sifatida u Eron va Markaziy Osiyoga murakkab sharoitlarda sayohat qilgan. Mahalliy aholi orasida bemalol harakatlanish maqsadida u musulmon darveshi qiyofasida safar qilgan va shu tariqa o'sha davr Yevropa olimlari uchun deyarli yopiq bo'lgan hududlarga kirishga muvaffaq bo'lgan. O'z safarlari davomida orttirgan taassurotlari va ilmiy kuzatuvlarini u **"Reise in Mittelasien"** hamda **"Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien"** kabi asarlarida bayon etgan. Ushbu asarlar nashr etilganidan so'ng qisqa vaqt ichida bir necha Yevropa tillariga tarjima qilinib, ilmiy doiralar hamda keng kitobxonlar ommasi tomonidan katta qiziqish bilan kutib olingan.

Vamberi sayohatnomalarining ilmiy ahamiyati ularning faqat tarixiy yoki etnografik manba ekanligi bilan belgilanmaydi. Ushbu asarlar o'zining badiiy qurilishi, hikoyalash usullari va narrativ tuzilishi bilan ham alohida e'tiborga loyiqdir. Muallif shaxsiy tajribalar, etnografik kuzatuvlar va sarguzasht elementlarini o'zaro uyg'unlashtirish orqali murakkab narrativ tizim yaratgan. Aynan shu jihat uning sayohatnomalarini zamonaviy narratologiya nuqtai nazaridan tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi.

Fransuz adabiyotshunosi Jerar Jenett (Gérard Genette) ta'kidlaganidek, hikoyalash faqat voqealarni ketma-ket bayon qilishdan iborat emas, balki hikoya nuqtai nazari, vaqt tashkiloti va axborotni taqdim etish usullarini ham o'z ichiga oladi (Genette, 1980). Xuddi shuningdek, Frans Karl Stansel (Franz K. Stanzel) ham hikoyachining pozitsiyasi badiiy matnning estetik ta'sirini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini qayd etadi (Stanzel, 1984). Mazkur nazariy qarashlar Hermann Vamberining sayohatnomalarini tarixiy hujjat sifatidagina emas, balki badiiy jihatdan puxta tashkil etilgan narrativ matn sifatida ham o'rganish imkonini beradi.

Hermann Vamberi Markaziy Osiyoni tadqiq qilgan eng mashhur Yevropa olimlaridan biri bo'lishiga qaramay, hozirgacha olib borilgan tadqiqotlarning asosiy qismi uning tarixiy, siyosiy yoki sharqshunoslik faoliyatiga bag'ishlangan. Asarlaridagi narrativ strategiyalar esa nisbatan kam o'rganilgan. Ayniqsa, muallif qanday hikoyalash vositalari orqali autentiklikni ta'minlagani, o'quvchi qiziqishini uyg'otgani va Sharq madaniyati obrazini shakllantirgani alohida ilmiy tahlilni talab qiladi.

Ko'pgina zamondosh sayohatchilar asosan geografik ma'lumotlarni bayon qilish bilan cheklangan bo'lsalar, Vamberi Markaziy Osiyo xalqlarining tili, dini, kundalik turmushi, iqtisodiy hayoti va siyosiy tuzumiga oid batafsil kuzatuvlarni ham o'z asarlariga kiritadi. Shu sababli uning sayohatnomalari oddiy ekspeditsiya hisobotidan yuqori turuvchi badiiy-ilmiy matn sifatida namoyon bo'ladi.

Vamberi asarlarining asosiy xususiyatlaridan biri obyektiv kuzatuv va subyektiv tajribaning uyg'unlashganidir. Muallif tabiat manzaralari, shaharlar va insonlarni faqat olim sifatida emas, balki ushbu voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida tasvirlaydi. Natijada kitobxonda voqealarning ishonchliligi va tabiiyligi haqidagi tasavvur kuchayadi.

Bundan tashqari, Vamberi sayohat jarayonini dramaturgik tamoyillar asosida tashkil etadi. Sayohatning alohida bosqichlari oddiy xronologik ketma-ketlikda emas, balki turli xavf-xatarlar, uchrashuvlar va ziddiyatlar orqali o'zaro bog'lanadi. Shu bois kitobxon sayohatnomani nafaqat ilmiy ma'lumot manbai, balki sarguzasht ruhidagi badiiy hikoya sifatida ham qabul qiladi.

Muallifning til uslubi ham asarning badiiy qimmatini oshiradi. Batafsil tabiat tasvirlari, jonli dialoglar va obrazli tavsiflar matnga yuqori darajadagi ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ayniqsa, ilmiy kuzatuvlarning shaxsiy kechinmalar bilan uyg'unlashuvi Vamberi sayohatnomalarini XIX asr nemis sayohat adabiyotining eng yorqin namunalaridan biriga aylantirgan.

Narratologik nuqtai nazardan qaralganda, Hermann Vamberi o'z ilmiy kuzatuvlarini ishonchli tarzda yetkazish maqsadida turli hikoyalash strategiyalaridan ongli ravishda foydalangan. Shu sababli uning sayohatnomalari nafaqat tarixiy yoki etnografik manba, balki murakkab badiiy qurilishga ega bo'lgan narrativ matn sifatida ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Keyingi boblarda aynan ushbu narrativ strategiyalar batafsil tahlil qilinadi.

U 1863-yilda darvesh qiyofasida Eron orqali Turkman cho'llari, Xiva, Buxoro va Samarqandga sayohat qiladi. Bu safar natijalari dastlab **"Reise in Mittelasien"** (1865), keyinchalik esa **"Skizzen aus Mittelasien"** (1868) va boshqa asarlarida batafsil yoritilgan. Ushbu asarlar XIX asr nemis tilidagi Markaziy Osiyo haqidagi eng muhim manbalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Vamberining sayohatnomalari klassik geografik hisobotlardan tubdan farq qiladi. Muallifning o'zi kitob muqaddimasida safardan ko'zlangan maqsad astronomik yoki geologik tadqiqotlar emasligini, balki til, xalq va madaniyatni o'rganish ekanligini ta'kidlaydi. Shu sababli uning diqqat markazida tabiiy obyektlardan ko'ra inson, jamiyat va madaniyat turadi. Bu yondashuv sayohatnomani sof geografik tavsif emas, balki etnografik va madaniy kuzatuvlarga asoslangan ilmiy-adabiy asarga aylantiradi.

Asarning ilmiy qimmati, avvalo, muallifning bevosita kuzatuvlariga asoslanishida namoyon bo'ladi. Vamberi ko'plab Yevropa sayohatchilaridan farqli ravishda Markaziy Osiyoda mahalliy aholi orasida yashaydi, ularning kundalik turmushi, diniy marosimlari, savdo munosabatlari va tilini ichkaridan kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa asarda keltirilgan ma'lumotlarning ishonchliligini oshiradi.

Biroq Vamberining maqsadi faqat faktlarni qayd etish bilan cheklanmaydi. U o'quvchini o'zi bosib o'tgan yo'l bo'ylab "hamroh" qilishga intiladi. Shu sababli shaharlar tavsifi, cho'l manzaralari, karvon yo'llari, masjid va bozorlarga oid tasvirlar oddiy tavsif shaklida emas, balki voqea rivoji bilan uzviy bog'liq holda beriladi. Masalan, Buxoro yoki Xiva haqidagi tasvirlarda me'moriy inshootlar haqida ma'lumot berish bilan birga, u yerdagi siyosiy muhit, odamlarning kundalik hayoti va muallifning shaxsiy kechinmalari ham hikoyaga singdiriladi. Natijada makon faqat geografik obyekt emas, balki narrativ voqealarning faol elementi sifatida namoyon bo'ladi.

Asarning yana bir muhim jihati dialoglarning keng qo'llanilishidir. Vamberi mahalliy ulamolar, savdogarlar, darveshlar va amaldorlar bilan bo'lgan suhbatlarini batafsil tasvirlaydi. Bu dialoglar bir tomondan etnografik ma'lumot manbai bo'lsa, ikkinchi tomondan voqealarning tabiiyligini kuchaytiruvchi badiiy vosita vazifasini bajaradi. O'quvchi ma'lumotni muallifning izohi orqali emas, balki voqea ishtirokchilarining nutqi orqali qabul qiladi.

Vamberi sayohatnomalarining yana bir muhim xususiyati sarguzasht unsurlarining mavjudligidir. Muallifning darvesh qiyofasida yashashi, fosh bo'lish xavfi, karvon yo'llaridagi qiyinchiliklar va siyosiy beqarorlik sharoitidagi safar tafsilotlari asarga kuchli dramatizm bag'ishlaydi. Aynan shu jihat sayohatnomani ilmiy hisobotdan badiiy sarguzasht asariga yaqinlashtiradi.

Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, Vamberining sayohatnomalari uch qatlamdan tashkil topganligini ko'rish mumkin. Birinchi qatlam – ilmiy kuzatuv va faktlar; ikkinchi qatlam – avtobiografik tajriba; uchinchi qatlam esa badiiy hikoyalash strategiyalaridir. Ushbu uch komponentning o'zaro uyg'unligi Vamberi asarlarining o'ziga xos poetikasini shakllantiradi.

Demak, Hermann Vamberining sayohatnomalari XIX asr nemis sayohat adabiyotida alohida o'rin egallaydi. Ular geografik ma'lumotlarni yetkazuvchi oddiy hisobot emas, balki ilmiy kuzatuv, madaniy

tahlil va badiiy hikoyalashning sintezidan tashkil topgan murakkab narrativ matnlardir. Aynan shu jihat ushbu asarlarni zamonaviy narratologiya nuqtai nazaridan tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi va keyingi bo'limlarda muallif qo'llagan narrativ strategiyalarni batafsil ko'rib chiqishga asos bo'ladi.

Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarining eng muhim badiiy xususiyatlaridan biri voqealarning birinchi shaxs tilidan hikoya qilinishidir. Muallif o'z sayohatini tashqi kuzatuvchi emas, balki voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida bayon qiladi. Natijada o'quvchi Markaziy Osiyo haqidagi ma'lumotlarni ikkilamchi manbalar orqali emas, balki ularni o'z ko'zi bilan ko'rgan sayohatchining nigohi orqali qabul qiladi. Aynan shu jihat asarda autentiklik hissini kuchaytiradi.

Narratologiyada birinchi shaxs hikoyachisi (**Ich-Erzähler**) voqealarning guvohi va ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi. Frans K. Stanselning fikricha, bunday hikoya usuli o'quvchi bilan hikoyachi o'rtasida ishonch munosabatini shakllantiradi. Vamberi ham aynan ushbu strategiyadan samarali foydalanadi. U har bir voqeani shaxsiy tajriba sifatida taqdim etadi. Masalan, karvon yo'llaridagi mashaqqatlar, cho'l sharoitidagi hayot, mahalliy aholining urf-odatlari va diniy marosimlari muallifning bevosita kuzatuvlari sifatida bayon qilinadi.

Asarda muallifning darvesh qiyofasida sayohat qilishi narrativ nuqtai nazardan alohida ahamiyatga ega. Bu faqat tarixiy fakt emas, balki hikoyaning ichki dinamikasini belgilovchi vositadir. Muallif doimo fosh bo'lish xavfi ostida yashaydi. Shu sababli deyarli har bir yangi uchrashuv yoki safar bosqichi o'quvchida tabiiy ravishda hayajon uyg'otadi. Hikoyachi o'z qo'rquvi, shubhalari va umidlarini yashirmaydi. Natijada matnda nafaqat tashqi voqealar, balki ichki psixologik holatlar ham aks etadi.

Vamberining hikoya uslubida kuzatuv va hissiy kechinma doimo o'zaro uyg'unlashadi. Masalan, u Buxoro yoki Xiva shaharlarini tasvirlar ekan, faqat me'moriy obidalarni sanab o'tmaydi. U shaharga kirish paytidagi taassurotlari, odamlarning munosabati, bozorlardagi muhit va diniy hayot haqidagi kuzatuvlarini ham voqealar rivoji bilan bog'laydi. Natijada makon tavsifi statik emas, balki hikoyaning faol tarkibiy qismiga aylanadi.

Asarda "men" olmoshining muntazam qo'llanilishi muallifning ilmiy kuzatuvlariga ham ishonchlilik bag'ishlaydi. Vamberi ko'p hollarda "men ko'rdim", "men kuzatdim", "men eshitdim" mazmunidagi bayon usullaridan foydalanadi. Bu esa ma'lumotlarning shaxsiy tajribaga asoslanganini ko'rsatadi. O'quvchi bunday ma'lumotlarni muallifning bevosita guvohligi sifatida qabul qiladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, Vamberi voqealarni retrospektiv tarzda hikoya qilsa-da, ko'plab epizodlarda "hozir sodir bo'layotgandek" taassurot uyg'otuvchi tasvirlash usulidan foydalanadi. Yo'lning og'irligi, suv tanqisligi, karvonning harakati yoki notanish insonlar bilan uchrashuvlar ketma-ketligi voqealarning tabiiy rivojini ta'minlaydi. Shu orqali matnda dinamik ritm hosil bo'ladi.

Muallifning ichki monologlari ham narrativ strategiyaning muhim elementi hisoblanadi. Ayrim vaziyatlarda u o'z qarorlarini asoslaydi, xavf darajasini baholaydi yoki keyingi harakatlarini rejalashtiradi. Bu esa hikoyachining psixologik portretini ochib beradi. O'quvchi nafaqat nima sodir bo'lganini, balki muallifning o'sha voqealarni qanday his qilganini ham bilib oladi.

Gérard Genette ta'kidlaganidek, hikoyachining pozitsiyasi matnning ishonchliligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Vamberining asarida hikoyachi va bosh qahramonning aynan bir shaxs bo'lishi voqealarning hujjatli taassurotini kuchaytiradi. Shu bilan birga, bu usul sayohatnomani oddiy tarixiy hisobot emas, balki badiiy jihatdan puxta tashkil etilgan narrativ matnga aylantiradi.

Demak, Hermann Vamberining sayohatnomalarida birinchi shaxs hikoyachisi oddiy grammatik shakl emas, balki muallif tomonidan ongli ravishda tanlangan narrativ strategiyadir. Ushbu strategiya asarning ilmiy ishonchliligini ta'minlaydi, o'quvchini voqealar markaziga olib kiradi, dramatik ta'sirni kuchaytiradi hamda Markaziy Osiyo haqidagi tasvirlarning jonli va tabiiy qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Aynan shu jihat Vamberi sayohatnomalarini XIX asr nemis sayohat adabiyotining eng muvaffaqiyatli namunalaridan biriga aylantirgan.

Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarida makon tasviri voqealar rivojini ta'minlovchi eng muhim narrativ vositalardan biridir. Muallif uchun makon shunchaki geografik hudud emas, balki syujetni harakatlantiruvchi, qahramon ruhiyatini ochib beruvchi va o'quvchida Markaziy Osiyo haqida tasavvur hosil qiluvchi badiiy komponent hisoblanadi. Shu sababli asarda Buxoro, Xiva, Samarqand va Qoraqum cho'li tasvirlari har safar yangi narrativ vazifani bajaradi.

Asarning dastlabki boblarida Vamberi karvon bilan cho'l orqali harakatlanishini batafsil tasvirlaydi. Cho'l tasvirlari tabiat manzaralarini berish uchungina emas, balki sayohatchining ruhiy va jismoniy sinovlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Suv tanqisligi, jazirama issiq, uzoq masofalar va bosqinchilar xavfi voqealarning dramatikligini oshiradi.

Bu yerda muallif tabiatni insondan mustaqil obyekt sifatida emas, balki voqealar rivojiga bevosita ta'sir qiluvchi kuch sifatida ko'rsatadi. Karvonning har bir to'xtashi yoki yo'nalishini o'zgartirishi syujetning keyingi rivojiga ta'sir qiladi. Demak, cho'l asarda oddiy fon emas, balki hikoyaning faol ishtirokchisidir.

Narratologiya nuqtai nazaridan bunday makon "dinamik makon" vazifasini bajaradi. Aynan shu makonda qahramonning sabr-toqati, ehtiyotkorligi va moslashuvchanligi sinovdan o'tadi.

Vamberi Buxoroga kirishi bilan asarning ritmi sezilarli darajada o'zgaradi. Agar cho'lda tabiat asosiy rolni o'ynagan bo'lsa, Buxoroda ijtimoiy muhit voqealar markaziga chiqadi.

Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarida dialoglar va turli uchrashuvlar syujetni rivojlantiruvchi eng muhim narrativ vositalardan biri hisoblanadi. Muallif voqealarni faqat o'z kuzatuvlari orqali emas, balki mahalliy aholi, darveshlar, savdogarlar, diniy ulamolar va davlat amaldorlari bilan bo'lgan muloqotlari orqali ham yoritadi. Natijada sayohatnoma bir tomonlama hikoyaga aylanib qolmay, balki turli nuqtai nazarlar kesishadigan ko'p ovozli narrativ tuzilishga ega bo'ladi.

M.M. Baxtinning dialogizm nazariyasiga ko'ra, badiiy matnning mazmuni turli ovozlar va qarashlarning o'zaro munosabati orqali shakllanadi. Vamberining sayohatnomalarida ham aynan shu holat kuzatiladi. Muallif faqat o'z fikrini bayon qilish bilan cheklanmay, mahalliy aholining qarashlari, e'tiqodlari va dunyo haqidagi tasavvurlarini ham bevosita suhbatlar orqali ifodalaydi. Shu sababli asarda dialoglar axborot uzatish vositasi bo'lish bilan birga, madaniyatlararo muloqotning ham badiiy ifodasiga aylanadi.

Asarda savdogarlar bilan uchrashuvlar alohida o'rin egallaydi. Karvon yo'llarida bo'ladigan suhbatlar orqali o'quvchi Markaziy Osiyodagi savdo aloqalari, iqtisodiy munosabatlar va yo'l xavfsizligi haqida ma'lumot oladi. Bunday epizodlarda muallif voqealarni izohlashdan ko'ra, suhbatdoshlarning nutqini tasvirlashga ko'proq e'tibor qaratadi. Natijada ma'lumotlar tabiiy ravishda hikoya tarkibiga kiradi va sun'iy izoh sifatida sezilmaydi.

Darveshlar bilan bo'lgan uchrashuvlar esa asarning dramatik jihatini kuchaytiradi. Vamberining o'zi ham darvesh qiyofasida sayohat qilgani sababli u diniy muhitga moslashishga majbur bo'ladi. Har bir suhbat davomida uning haqiqiy shaxsi fosh bo'lib qolish ehtimoli mavjud. Shu bois oddiy ko'ringan dialoglar ham kuchli psixologik taranglikni yuzaga keltiradi. O'quvchi muallifning har bir javobi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini his qilib turadi.

Dialoglarning yana bir muhim funksiyasi – muallif xarakterini ochib berishdir. Vamberi ko'pincha ehtiyotkor, vazmin va vaziyatni tez baholay oladigan inson sifatida namoyon bo'ladi. U suhbat davomida qarama-qarshilikni kuchaytirishdan ko'ra, murosaga erishishga harakat qiladi. Shu tariqa o'quvchi muallifning nafaqat olim, balki mohir diplomat va kuzatuvchi ekanligini ham anglaydi.

Frans K. Stansel ta'kidlaganidek, hikoyachi va boshqa qahramonlar o'rtasidagi muloqot matnning ishonchliligini oshiradi, chunki voqealar faqat bitta ovoz orqali emas, balki turli personajlarning nutqi orqali ham yoritiladi. Vamberining sayohatnomalarida ham dialoglar aynan shu vazifani bajaradi. O'quvchi muallifning xulosalarini tayyor hukm sifatida emas, balki turli suhbatlar va kuzatuvlar natijasida shakllangan fikr sifatida qabul qiladi.

Bundan tashqari, dialoglar asarning ritmini ham o'zgartiradi. Uzun tavsiflardan keyin keltiriladigan suhbatlar voqealarni jonlantiradi, syujetga dinamizm bag'ishlaydi va o'quvchining diqqatini saqlab turadi. Ayniqsa, xavfli vaziyatlarda bo'ladigan qisqa savol-javoblar dramatik taranglikni yanada kuchaytiradi.

Shunday qilib, Hermann Vamberining sayohatnomalarida dialoglar oddiy axborot almashinuvi emas, balki ko'p funksiyali narrativ strategiya hisoblanadi. Ular syujetni rivojlantiradi, etnografik va tarixiy ma'lumotlarni tabiiy ravishda matnga singdiradi, muallifning xarakterini ochadi hamda Sharq va G'arb madaniyatlari o'rtasidagi muloqotni badiiy jihatdan ifodalaydi. Aynan shu jihat Vamberi sayohatnomalarining adabiy qiymatini oshirib, ularni XIX asr nemis sayohat adabiyotining yuksak namunalaridan biriga aylantiradi.

Asarda tashqi xavf bilan bir qatorda **psixologik taranglik** ham muhim o‘rin tutadi. Vamberi ko‘plab epizodlarda o‘zining ichki kechinmalarini tasvirlaydi: qo‘rquv, ikkilanish, ehtiyotkorlik va tezkor qaror qabul qilish zarurati voqealarning emotsional ta'sirini kuchaytiradi. Ayniqsa, o‘zini musulmon darveshi sifatida tutishga majbur bo‘lgan vaziyatlarda muallifning ichki monologlari uning ruhiy holatini ochib beradi. Bu esa o‘quvchini nafaqat tashqi voqealar, balki qahramonning ichki dunyosi bilan ham tanishtiradi.

Vamberi sarguzasht elementlaridan faqat o‘quvchini qiziqtirish uchun foydalanmaydi. Ular ilmiy kuzatuvlarni tabiiy ravishda matnga singdirish vositasi ham hisoblanadi. Masalan, xavfli safar davomida uchragan insonlar bilan muloqot, karvon hayoti yoki mahalliy urf-odatlar haqidagi ma'lumotlar voqealar rivoji jarayonida beriladi. Shu sababli ilmiy ma'lumotlar alohida izoh tarzida emas, balki syujetning ajralmas qismi sifatida qabul qilinadi.

Gerar Genette narrativ vaqt nazariyasida voqealar sur'ati va ritmi o‘quvchi hissiyotiga bevosita ta'sir qilishini ta'kidlaydi. Vamberi ham aynan shu usuldan foydalanadi. Xavfli vaziyatlarda hikoya sur'ati tezlashadi, tavsiflar qisqaradi va dialoglar ko‘payadi. Aksincha, xavf ortda qolgach, muallif yana batafsil tavsif va ilmiy kuzatuvlarga murojaat qiladi. Natijada asarda ritmik almashinuv yuzaga keladi va o‘quvchi qiziqishi doimiy saqlanib qoladi.

Sarguzasht motivining yana bir muhim funksiyasi – muallif obrazini shakllantirishdir. Vamberi o‘zini jasur, bilimdon va vaziyatni to‘g‘ri baholay oladigan sayohatchi sifatida namoyon etadi. U xavfli vaziyatlardan kuch ishlatish orqali emas, balki bilim, til bilish qobiliyati, kuzatuvchanlik va vazminlik yordamida chiqib ketadi. Shu jihatdan muallif obrazi oddiy sarguzasht qahramonidan ko‘ra ilmiy tadqiqotchi idealiga yaqinlashadi.

Umuman olganda, Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarida xavf va sarguzasht motivlari voqealarni bezovchi ikkinchi darajali unsurlar emas, balki narrativ kompozitsiyaning asosiy tayanchlaridan biridir. Aynan ushbu strategiya sayohatnomaning badiiy jozibasini kuchaytiradi, ilmiy kuzatuvlarni tabiiy ravishda syujetga singdiradi va o‘quvchida voqealarning haqiqiyligiga nisbatan ishonch uyg‘otadi. Demak, suspense yaratish usullari Vamberi sayohatnomalarining poetikasini belgilovchi eng muhim narrativ strategiyalardan biri hisoblanadi.

Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarida qo'llanilgan narrativ strategiyalar faqat matnning badiiy jozibasini oshirish uchungina xizmat qilmaydi. Ular muallifning ilmiy kuzatuvlarini ishonchli tarzda taqdim etish, o'quvchini voqealar rivojiga jalb etish hamda Markaziy Osiyo haqidagi

tasavvurni shakllantirish kabi muhim funksiyalarni bajaradi. Shu jihatdan Vamberining sayohatnomalari ilmiy hujjat va badiiy matnning o'zaro uyg'unlashgan namunasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Vamberining eng muhim narrativ strategiyalaridan biri voqealarni birinchi shaxs ("men") tilidan bayon qilishdir. Muallif o'zini voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida tasvirlagani sababli o'quvchi barcha kuzatuvlarni shaxsiy tajribaga asoslangan ma'lumot sifatida qabul qiladi. Natijada matnda **autentiklik effekti** yuzaga keladi.

Autentiklikni kuchaytiruvchi yana bir omil — muallifning voqealarni mayda tafsilotlargacha tasvirlashidir. Yo'l sharoiti, karvon hayoti, shaharlar, odamlarning kiyim-kechagi, muloqot uslubi va diniy marosimlar haqidagi batafsil tavsiflar matnning hujjatlilik darajasini oshiradi. Shu tariqa Vamberi o'zini oddiy hikoyachi emas, balki bevosita kuzatuv olib borgan tadqiqotchi sifatida namoyon etadi.

Vamberining sayohatnomalaridagi narrativ strategiyalar o'quvchini voqealarning tashqi kuzatuvchisidan faol ishtirokchisiga aylantiradi. Birinchi shaxs hikoyasi, dinamik dialoglar, makon tasvirlari va sarguzasht elementlari o'quvchida go'yo u ham sayohat jarayonida ishtirok etayotgandek taassurot uyg'otadi.

Ayniqsa, muallifning darvesh qiyofasida yashashi bilan bog'liq voqealar o'quvchini doimiy ruhiy taranglik holatida ushlab turadi. Har bir yangi uchrashuv yoki safar bosqichi qanday yakunlanishi haqidagi qiziqish matnning narrativ dinamikasini ta'minlaydi. Natijada ilmiy ma'lumotlar ham qiziqarli syujet tarkibida oson qabul qilinadi.

Vamberining sayohatnomalari XIX asr Yevropa kitobxonining Markaziy Osiyo haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Muallif Buxoro, Xiva va Samarqandni tasvirlar ekan, ularning tabiati, me'morchiligi, siyosiy tuzumi, diniy hayoti va kundalik turmushiga oid kuzatuvlarni izchil bayon qiladi.

Biroq ushbu obraz mutlaqo neytral emas. U Vamberining shaxsiy kuzatuvlari, ilmiy tayyorgarligi va XIX asr Yevropa sharqshunosligiga xos dunyoqarashi orqali shakllanadi. Shu sababli sayohatnoma nafaqat Markaziy Osiyo haqida ma'lumot beradi, balki Yevropada Sharq qanday tasavvur qilinganini ham aks ettiradi.

Demak, makon va madaniyat tasvirlari nafaqat informativ, balki interpretativ funksiyani ham bajaradi. Muallif o'quvchini kuzatilayotgan voqelikni o'z nigohi orqali talqin qilishga yo'naltiradi.

Narrativ strategiyalar orqali Hermann Vamberi o'zining ilmiy va shaxsiy qiyofasini ham yaratadi. Asarda u bir vaqtning o'zida tilshunos, sharqshunos, tadqiqotchi va jasur sayohatchi sifatida namoyon bo'ladi. Muallif ko'plab xavfli vaziyatlarni kuch ishlatish orqali emas, balki bilim, kuzatuvchanlik, ehtiyotkorlik va muloqot madaniyati yordamida yengib o'tadi.

Bu esa o'quvchida muallifga nisbatan ishonch hissini kuchaytiradi. Hikoyachi obrazi qanchalik ishonchli bo'lsa, uning ilmiy xulosalari ham shunchalik asosli qabul qilinadi. Shu ma'noda narrativ strategiyalar muallifning ilmiy obro'sini mustahkamlash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Vamberining sayohatnomalarini boshqa ko'plab XIX asr sayohat asarlaridan ajratib turadigan eng muhim jihatlardan biri ilmiy va badiiy diskursning uyg'unlashganidir. Muallif etnografik, tarixiy va lingvistik ma'lumotlarni syujet rivoji bilan tabiiy bog'laydi. Natijada ilmiy axborot quruq faktlar ko'rinishida emas, balki voqealar tizimi orqali yetkaziladi.

Masalan, mahalliy aholi bilan bo'lgan suhbatlar nafaqat dialog vazifasini bajaradi, balki til, urf-odat va diniy qarashlarga oid ilmiy ma'lumotlarni ham beradi. Xuddi shuningdek, shaharlar tavsifi geografik tavsif bo'lish bilan birga syujet rivojini ta'minlaydi. Xavfli vaziyatlar esa o'quvchini voqealar rivojiga jalb qilish bilan bir qatorda sayohatning real sharoitlarini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Shu bois Vamberining sayohatnomalarida narrativ strategiyalar estetik vositagina emas, balki ilmiy bilimni samarali yetkazish mexanizmi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asari misolida sayohatnomalarda qo'llanilgan narrativ strategiyalar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Vamberi o'z asarida voqealarni bayon etishda bir qator narrativ usullardan ongli ravishda foydalangan. Xususan, birinchi shaxs ("men") hikoyachisi, makon va madaniyat tasviri, dialoglar hamda xavf va sarguzasht motivlari asarning kompozitsion yaxlitligini ta'minlash bilan birga, uning ilmiy va badiiy qiymatini ham oshirgan.

Tahlil davomida aniqlanishicha, birinchi shaxs hikoyachisi asarda autentiklik effektini yuzaga keltiradi. Muallifning voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida namoyon bo'lishi o'quvchida bayon etilgan ma'lumotlarga nisbatan ishonch hissini kuchaytiradi. Shu bilan birga, Vamberining shaxsiy kuzatuvlari etnografik va tarixiy ma'lumotlarning tabiiy ravishda matnga singdirilishiga xizmat qiladi.

Makon tasviri tahlili shuni ko'rsatdiki, Buxoro, Xiva, Samarqand va cho'l hududlari asarda oddiy geografik obyekt emas, balki syujet rivojini belgilovchi narrativ makon sifatida tasvirlangan. Har bir makon o'ziga xos semantik yuklama kasb etib, qahramonning ruhiy holati va voqealar dinamikasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Dialoglar va uchrashuvlar esa matnning ko'p ovozliligini ta'minlaydi. Muallif mahalliy aholi, diniy ulamolar, savdogarlar va amaldorlar bilan bo'lgan muloqotlar orqali Markaziy Osiyo xalqlarining turmush tarzi, urf-odatlari va dunyoqarashini tabiiy ravishda yoritadi. Shu tariqa ilmiy axborot badiiy syujet bilan uyg'unlashadi.

Shuningdek, asarda xavf va sarguzasht motivlarining qo'llanilishi o'quvchida narrativ taranglik (suspense)ni yuzaga keltiradi. Darvesh qiyofasida sayohat qilish, siyosiy beqaror muhit, cho'l sharoitidagi sinovlar va muallifning ichki kechinmalari voqealarning dramatikligini kuchaytiradi. Natijada sayohatnoma nafaqat ilmiy kuzatuvlar majmui, balki badiiy jihatdan puxta qurilgan narrativ asar sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari Hermann Vamberi sayohatnomalarini zamonaviy narratologiya nuqtai nazaridan o'rganish ilmiy jihatdan dolzarb ekanligini tasdiqlaydi. Muallif qo'llagan narrativ strategiyalar XIX asr nemis sayohat adabiyotining poetikasini chuqurroq anglash imkonini beradi hamda sayohat matnlarini faqat tarixiy yoki etnografik manba sifatida emas, balki murakkab badiiy tizim sifatida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi Hermann Vamberining **"Reise in Mittelasien"** asarini narratologik yondashuv asosida kompleks tahlil qilish, undagi asosiy narrativ strategiyalarni aniqlash hamda ularning ilmiy va badiiy funksiyalarini yoritishda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalaridan nemis sayohat adabiyoti, narratologiya, madaniyatlararo kommunikatsiya va imagologiya sohalaridagi keyingi ilmiy izlanishlarda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

A. O'zbek tilidagi adabiyotlar

1. Йўлдошев, Қ. (2016). Badiiy matn tahlili asoslari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Раҳмонов, Н. (2019). Jahon adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘zbekiston.
3. Мамажонов, С. (2017). Adabiyot nazariyasi. Toshkent: Fan.
4. Қаюмов, О. (2018). Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent: Tafakkur.
5. Каримов, Б. (2021). Qiyosiy adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent: Mumtoz so‘z.

B. Hermann Vamberining asarlari

6. Vámbéry, Hermann. (1865). Reise in Mittelasien. Von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand. Leipzig: F. A. Brockhaus.
7. Vámbéry, Hermann. (1868). Skizzen aus Mittelasien. Leipzig: F. A. Brockhaus.
8. Vámbéry, Hermann. (1868). Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien. Pest: Gustav Heckenast.
9. Vámbéry, Hermann. (2013). Reise in Mittelasien. Norderstedt: BoD – Books on Demand. ISBN: 9783956560750.
10. Vámbéry, Hermann. (2018). Reise in Mittelasien (Classic Reprint). London: Forgotten Books. ISBN: 9780428056247.
11. Vámbéry, Hermann. (2019). Reise in Mittelasien. Hamburg: BoD – Books on Demand. ISBN: 9783957381248.
12. Vámbéry, Ármin. (2024). Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand. Norderstedt: BoD, 1. Auflage. ISBN: 9783386331739.

C. Nemis tilidagi ilmiy adabiyotlar

13. Stanzel, Franz Karl. (2008). Theorie des Erzählens. 8. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
14. Genette, Gérard. (1998). Die Erzählung. München: Wilhelm Fink Verlag.
15. Martínez, Matías; Scheffel, Michael. (2023). Einführung in die Erzähltheorie. 12. Auflage. München: C. H. Beck.
16. Nünning, Ansgar (Hrsg.). (2013). Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Stuttgart: J. B. Metzler.
17. Brenner, Peter J. (2004). Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
18. Neuhaus, Stefan. (2017). Grundriss der Literaturwissenschaft. Tübingen: A. Francke Verlag.
19. Ette, Ottmar. (2001). Literatur in Bewegung. Raum und Dynamik grenzüberschreitenden Schreibens. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
20. Winko, Simone. (2002). Kodierte Gefühle. Zu einer Poetik der Emotionen in literarischen Texten. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
21. Baßler, Moritz. (2015). Einführung in die Literaturtheorie. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
22. Zipfel, Frank. (2011). Einführung in die Erzähltheorie. Darmstadt: WBG.